

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

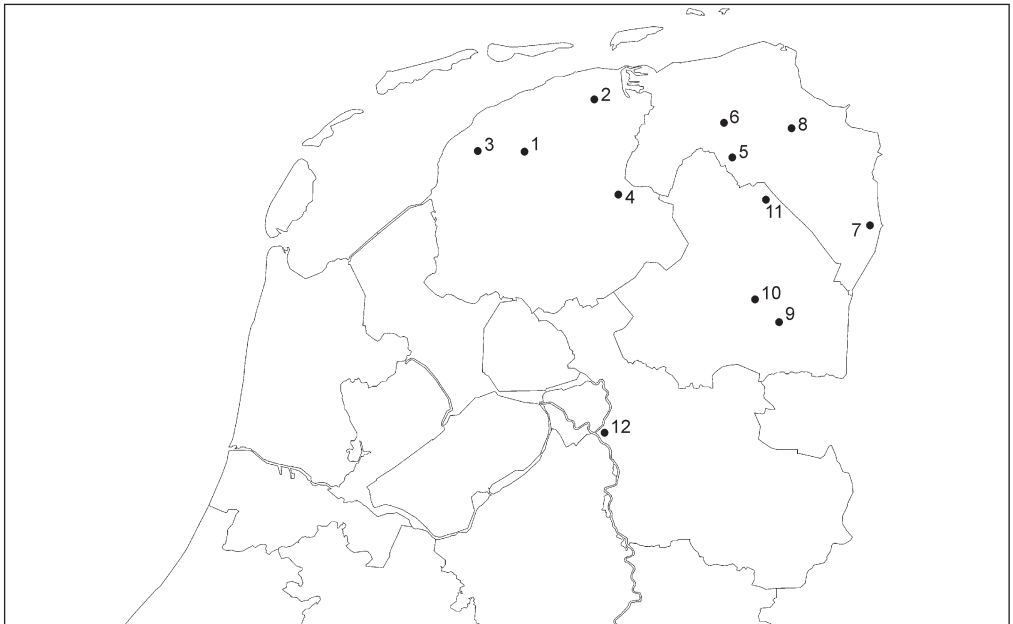
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

NIEUW LICHT OP DE LATE IJZERTIJD: TWEE VERMOEDELIJKE SIERKNOPPEN VAN GORDELHAKEN UIT HET FRIESE TERPENGEBIED

J.A.W. Nicolay

Dat het zoeken met een metaaldetector een schat aan vondsten heeft opgeleverd en nog steeds oplevert, is geen onbekend gegeven.¹ Alleen al in Friesland zijn vele tientallen zoekers actief die uitgebreide collecties bezitten. Een systematische inventarisatie van dergelijke collecties is van groot belang, zoals opnieuw blijkt uit twee bijzondere vondsten die enkele jaren geleden in Friesland zijn gedaan. Het gaat om bronzen sierknoppen die vermoedelijk onderdeel hebben gevormd van tot op heden nog niet eerder in Noord-Nederland aangetroffen gordelhaken uit de periode kort vóór het begin van de jaartelling. Na een korte beschrijving van beide knoppen, zal op zoek worden gegaan naar parallellen en worden ingegaan op het belang van de vondst in de sociaal-politieke context van de late ijzertijd.

Twee bronzen sierknoppen uit de omgeving van Salverd

In de jaren 1997 en 1998 vond Gerrit Suierveld uit Joure op twee vlak bij elkaar gelegen terpen in de omgeving van Salverd (direct oostelijk van Franeker) twee bronzen sierknoppen (fig. 1). De knoppen zijn paddestoelvormig en hebben een massieve, ronde basis met een bolle, enigszins conische kop. In beide gevallen is op de overgang naar de kop een versmalling zichtbaar, waardoor de grootte van de kop extra wordt geaccentueerd. Het meest opvallende element vormt de versiering van kop. Deze bestaat uit een kruisvormig visgraadmotief, waarbij open driehoeken van binnen naar bui-

ten toe steeds kleiner worden. Tot slot kan gewezen worden op een rechthoekige verdieping aan de onderzijde van de ene en restanten van ijzercorrosie aan de buitenzijde en vooral aan de onderzijde van de andere knop.

Gezien de overeenkomstige vorm en versiering zijn beide knoppen aan vergelijkbare objecten bevestigd geweest. Dat het niet om knoppen van hetzelfde object kan gaan, blijkt in de eerste plaats uit het verschil in grootte. De grootste knop heeft een lengte van 2,0 en een maximale doorsnede van 1,6 cm; de andere knop is met een lengte van 1,8 en een doorsnede van 1,4 cm een slag kleiner. Daarnaast is er een opvallend verschil in de mate van slijtage. Terwijl het grotere stuk alleen langs de buitenrand van de kop enigszins is gesleten, is de versiering

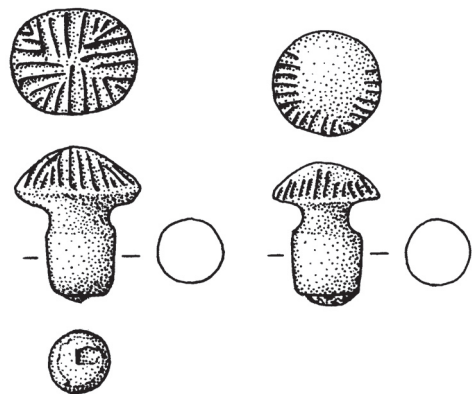

Fig. 1. Twee bronzen sierknoppen, vermoedelijke van laat La Tène-gordelhaken, uit de omgeving van Salverd (tek. S.E. Boersma).

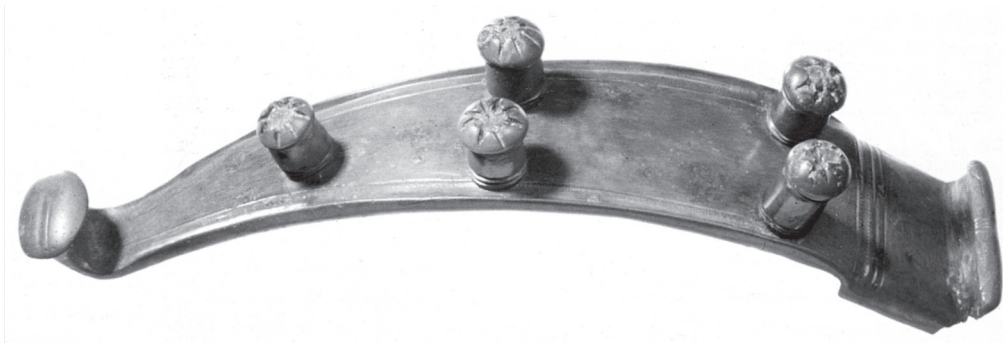

Fig. 2. Bronzen gordelhaak van het type Kessel A uit de pre-Romeinse cultusplaats te Empel. De stermotieven op de bronzen knoppen zijn ingelegd met rode email (Naar: Roymans & Derks, 1994: pl. 2).

van het kleinere exemplaar als gevolg van langdurig gebruik grotendeels verdwenen.

Beide vindplaatsen zijn rijk aan vondstmateriaal uit de Romeinse periode. Naast munten en *fibulae*, is hier ook importeerderwerk (*terra sigillata* en *terra nigra*) uit de eerste drie eeuwen na Christus gevonden. Het oudste object vormt een gesleten as van keizer Augustus, geslagen tussen 27 voor en 14 n.Chr.

Op zoek naar parallellen: gordelhaken, paardentuig en een helm uit het rivierengebied

Voor de toewijzing van de twee sierknoppen uit Friesland kan in de eerste plaats gewezen worden op een prachtig bewaard gebleven gordelhaak, afkomstig uit een bij Empel opgegraven cultusplaats (fig. 2). Dergelijke gordelhaken waren aan het uiteinde van een leren riem bevestigd en vormden de sluiting van een heupgordel. Het exemplaar uit Empel is op grond van vorm en de uitvoering in brons aan het type Kessel A toe te wijzen (Roymans, 2004: pp. 113ff.). Op de bolle voorzijde zijn vijf bronzen sierknoppen bevestigd, voorzien van splitpennen die aan de achterzijde zijn omgebogen. De knoppen zijn enigszins paddestoelvormig en hebben een bolle, verbrede kop. Deze is versierd met een kruismotief dat in alle gevallen met rode email is ingelegd. De knoppen hebben een lengte van 2,0 en een diameter van 1,5 cm. Gordelhaken van het type Kessel

A zijn alleen bekend uit het centrale en oostelijke deel van het rivierengebied en worden gedateerd in La Tène D (vanaf ca. 130 v.Chr.).

Hoewel de knoppen op de gordelhaak uit Empel wat betreft vorm en grootte goed met de Friese vondsten overeenkomen, is het kruisvormige visgraadmotief niet van deze en ook niet van andere gordelhaken uit het rivierengebied bekend. Duidelijke overeenkomsten bestaan wel met de sierknoppen van enkele objecten uit een voor Nederland unieke schatvondst uit de omgeving van Deil (fig. 3). Het gaat hier om ronde sierschijven of *phaleræ* van paardentuig, eveneens uit La Tène D. De bronzen schijven hebben een platte basis en een conisch verhoogd middendeel. Op de verhoging van de kleinere exemplaren en ook op de buitenrand van de grotere schijven zijn bronzen nagels bevestigd. De nagels hebben een afgeplatte, bolle kop en zijn versierd met een identiek kruismotief als bij de knoppen uit Friesland. Het enige verschil vormt de rode email in de V-vormige groeven; dit is bij de stukken uit de omgeving van Salverd niet aanwezig. Ook onder de microscoop zijn geen sporen van email zichtbaar.²

Tot slot kan gewezen worden op de vondst van een ijzeren helm uit de uiterwaarden van de Maas bij Hedel (fig. 4). De helm vertoont ter plekke van het voorhoofd gestileerde wenkbrauwen, een kenmerkend element voor hel-

Fig. 3. Bronzen phalerae van laat La Tène-paardentuig, aangetroffen in de omgeving van Deil (Naar: Nicolay, in druk: fig. 7.2).

men van het type Weisenau. Deze werden gedurende de 1e eeuw n.Chr. door manschappen uit de hulptroepen van het Romeinse leger gedragen. Bijzonder is de versiering van de helm met vermoedelijk bronzen knoppen: een platte knop centraal tussen de gestileerde wenkbrauwen, een set van twee paddestoelvormige knoppen aan weerszijden van de helm en twee vergelijkbare knoppen ter bevestiging van de ijzeren beugel die ter versteviging van de helm is aangebracht.³ De paddestoelvormige knoppen zijn versierd met een vergelijkbaar kruismotief als bij de sierknoppen op de gordelhaak uit Empel. Daarnaast zijn ze eveneens ingelegd met rode email. Ook de centraal geplaatste, platte knop is versierd met email, maar vertoont een afwijkend kruismotief. Het gebruik van rode email is kenmerkend voor de late La Tène-periode, een aanwijzing dat de helm kort voor het begin van de jaartelling is vervaardigd. Deze vondst toont dat paddestoelvormige knoppen niet alleen onderdeel van gordelhaken hebben gevormd, maar in uitzonderlijke gevallen ook op

wapentuig waren bevestigd.

Een toewijzing van de Friese vondsten aan genoemde objecten is vanwege het ontbreken van exacte parallellen een moeilijke zaak. Hoewel niet is uit te sluiten dat de knoppen onderdeel van wapens of paardentuig hebben gevormd, is een interpretatie als sierknoppen van gordelhaken toch het meest waarschijnlijk. Zo vormen de helm uit Hedel en de *phalerae* uit Deil tot op heden unieke vondsten, terwijl van de gordelhaken enkele tientallen stukken bekend zijn. Relevant is ook de rechthoekige vorm van de inkeping aan de achterzijde van de grootste knop. Hierin heeft oorspronkelijk vermoedelijk een splitpen gezeten, een kenmerkend element voor de sierknoppen van gordelhaken.

Bronzen gordelhaken in Friesland: lokale productie, migratie of uitwisseling?

Vooralsnog wordt er vanuit gegaan dat beide sierknoppen uit de omgeving van Salverd aan

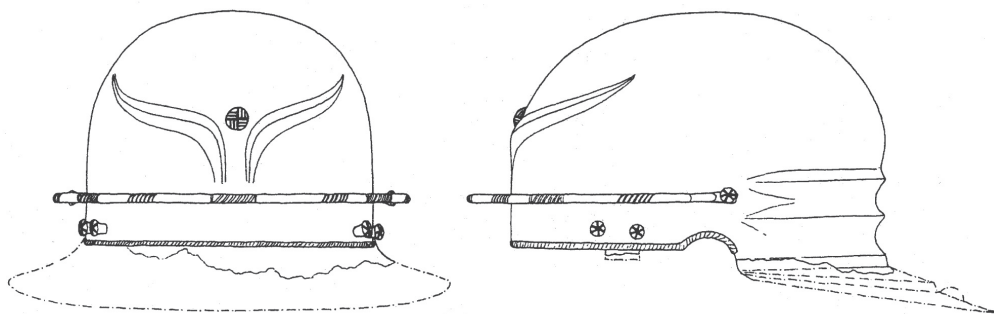

Fig. 4. Voor- en zijaanzicht van de ijzeren helm van het type Weisenau, aangetroffen in de uiterwaarden van de Maas bij Deil (Naar: Ypey, 1982: fig. 1).

bronzen gordelhaken hebben toebehoord en in La Tène D, ofwel in de late 2e of 1e eeuw vóór Chr. thuis horen. Deze datering is in overeenstemming met de veronderstelde bewoning van de terpenrij Salverd-Menaldum vanaf het midden van de 2e eeuw v.Chr. Het terpengebied is in deze periode arm aan metaalvondsten en wordt – net als het ‘rijkere’ rivierengebied – van oudsher tot de periferie van de La Tène-cultuur gerekend. Een intrigerende vraag is dan ook hoe de aanwezigheid van tot op heden alleen uit het rivierengebied bekende gordelhaken in het Friese terpengebied te verklaren is? Vormen deze objecten de neerslag van migranten die dit deel van het terpengebied in de late ijzertijd hebben aangedaan, moet gedacht worden aan interregionale uitwisselingscontacten of zijn de Friese stukken wellicht lokaal vervaardigd?

Voor de gordelhaken van het type Kessel A wordt verondersteld dat ze in het rivierengebied zijn geproduceerd, gezien de sterke onderlinge overeenkomsten wellicht door dezelfde ambachtsman. Deze is vermoedelijk werkzaam geweest in een uitgestrekte nederzetting die bij Kessel-Lith moet hebben gelegen. Aangezien de versiering van de sierknoppen uit Friesland afwijkt van de tot op heden bekende knoppen van gordelhaken uit het rivierengebied, gaat het hier zeker niet om producten uit dezelfde werkplaats. De vrijwel identieke versiering op

genoemde *phalerae* van paardentuig en het ontbreken van vergelijkbaar bronswerk in het terpengebied wijzen desondanks op Midden-Nederland als het meest waarschijnlijke herkomstgebied.

Aangezien de terpen ter hoogte van Salverd rond het midden van de 2^e eeuw v.Chr. zijn bewoond, kunnen beide Friese gordelhaken eigendom zijn geweest van de eerste bewoners van dit ‘nieuwe land.’ Dat deze bewoners uit het rivierengebied afkomstig zouden kunnen zijn, is een interessante gedachte die echter niet door ander vondstmateriaal kan worden onderbouwd. Wat resteert is de mogelijkheid dat de bewoners van het terpengebied al gedurende de ijzertijd in interregionale uitwisselingsnetwerken participeerden en de gordelhaken via die weg hebben verkregen.

De bronzen gordelhaken van het type Kessel A behoren tot de meest exclusieve goederen die we voor zowel het rivierengebied als het terpengebied uit de late ijzertijd kennen. Aannemelijk is dat gordels met dergelijke haken door mannen werden gedragen en, net als wapens en paardentuig, door lokale leiders aan hun directe volgelingen werden uitgereikt. Deze volgelingen konden als militaire verbanden worden ingezet, door Tacitus (*Germania* 13–14) aangeduid als *comitatus* (Creighton, 2000: pp. 14–21; Roymans, 2004: pp. 19–20). Caesar vermeldt in zijn verslag van de Gallische oor-

logen verschillende van deze verbanden, waaronder de kleine groep *comites familiaresque* van Ambiorix (Caesar, *De bello Gallico* 6.30, 6.43). Interessant is dat deze Ambiorix de leider was van de Eburones, de bewoners van het gebied waar de gordelhaken uit Friesland lijken te zijn geproduceerd!

Er vanuit gaande dat de gordelhaken in een dergelijke sociaal-politieke context hebben gefunctioneerd, wijzen de vondsten uit het Friese terpengebied op de aanwezigheid van een elite die in interregionale netwerken participeerde en via de uitwisseling van goederen of geschenken over luxe gordels met bronzen haken kon beschikken. Daarnaast hebben de gordelhaken wellicht ook in het terpengebied het bezit gevormd van krijger-volgingen die in een systeem van *comitatus* hebben gefunctioneerd.

Conclusie

Hoewel genoemde ideeën sterk speculatief zijn en door ander vondstmateriaal – met name uit collecties van detectoramateurs – zullen moeten worden onderbouwd, is de stelling van dit artikel dat we af moeten van het traditionele idee de samenlevingen in Noord-Nederland gedurende de late ijzertijd te zien als behorend tot de periferie van een hoogwaardige cultuur. Hoewel archeologisch minder goed zichtbaar, hebben we ook hier te maken met lokale en wellicht regionale elites die interregionale contacten onderhielden. Vondsten van enkele *triquetrum*-munten of zogenaamde regenboogshoteltjes (50–15 v.Chr.) zijn in dit licht eveneens interessant. Deze munten zijn afkomstig uit hetzelfde gebied als de oudere gordelhaken en lijken, net als de vele importen uit de latere, Romeinse periode, te wijzen op een langdurige instandhouding van de uitwisselingsnetwerken met het zuiden.

Summary: Shedding new light on the Late Iron Age: two presumable ornamental belt-hook knobs from the Frisian terp region

Metal-detectorists' collections are a rich source of archaeological finds. Two of these finds are discussed here:

bronze heads of split pins, decorated with a cross of V-shaped grooves. The heads may have belonged to exclusive, late La Tène belt hooks of the type Kessel A (La Tène D), produced in the central and eastern part of the Dutch river area and never previously found outside this region. The importance of the two finds lies in the fact that they will have been exchanged in interregional networks, which points to the presence of local and perhaps even regional elites in the northern Netherlands during the late Iron Age.

Noten

1. Voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel ben ik dank verschuldigd aan Nico Roymans (Vrije Universiteit Amsterdam).
2. Met dank aan G. van Oortmerssen (Laboratorium voor Conservatie en Materiaalkennis, GIA).
3. Dat de knoppen van brons zijn, wordt niet specifiek door Ypey (1982) vermeldt; gezien de sterke overeenkomsten met de knoppen van bronzen gordelhaken is dit wel het meest waarschijnlijk.

Literatuur

- Creighton, J., 2000. *Coins and power in Late Iron Age Britain*. Cambridge.
- Nicolay, J.A.W., in druk. *Armed Batavians. Use and significance of Roman military equipment and horse gear from non-military context in the Rhine delta (50 BC- 450 AD)* (= Amsterdam Archaeological Studies). Amsterdam.
- Roymans, N., 2004. *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the early Roman empire* (= Amsterdam Archaeological Studies 10). Amsterdam.
- Roymans, N. & T. Derks (eds), 1994. *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*. 's-Hertogenbosch.
- Ypey, J., 1982. Een Romeinse ijzeren helm uit het begin van onze jaartelling, gevonden bij Hedel (Gld.). *Westerheem* 31, pp. 101–103.